

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 7/2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Юр'єва К. А., д-р. пед. наук, проф. (Харків)
- Богданова І. Є., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Нестеренко Н. П., канд. пед. наук, доц. (Харків)
- Руденко С. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Степаненко М. І., д-р філол. наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ухвалила вчена рада українського мовно-літературного факультету
імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 4 від 26 жовтня 2020 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2020. — Вип. 7. — 211, [1] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

Ольга Ткач, Дар'я Єршова

НАЗВИ СЛОБОЖАНЬСЬКОГО ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ СКЛАДНИК
ТЕКСТІВ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА 100

Яна Василенко

СЛОВО, ФРАЗА, ТЕКСТ З «ІНШОКРАЄВОЮ» СЕМАНТИКОЮ. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ
АСПЕКТ 105

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ 116

Ярослав Голобородько

АРОН КОПШТЕЙН: ХЕДЛАЙНЕР МОЛОДОЇ ПОЕЗІЇ 1930-Х (МАРКЕРИ СОЦІУМНОЇ,
ХУДОЖНЬОЇ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ) 117

Анатолій Новиков

ДОВЖЕНКО Й ХАРКІВ 130

Оксана Румянцева-Лактіна

СИМВОЛІКА СІМЕЙНОЇ САГИ «ВОЛИНЬ» У. САМЧУКА В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКОЇ
ЧАСОПРОСТОРОВОЇ ВЕРТИКАЛІ 137

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ 144

Олена Садоха, Наталія Варич

ОСВІТНЯ САМОДОСТАТНІСТЬ, АБО ШКОЛА НАВПАКИ 145

РЕЦЕНЗІЇ 149

Наталя Щербакова

ПРО УКРАЇНСЬКІ ПРИЗВИЩА Й НЕ ТІЛЬКИ 150

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДІ 153

Надія Баско

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА
«ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН» 154

Ірина Біловол

ТВОРЧІСТЬ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО
СЕНТИМЕНТАЛІЗМУ 155

Влада Бірюкова, Катерина Корнієць

ЛОГОПЕДИЧНИЙ ТЕКСТ ЯК АКТИВІЗАТОР ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТИНИ . . . 158

Ельвіра Готовицька

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕОЛОГІЗМІВ ЗІ СФЕРИ МОДНОЇ
ІНДУСТРІЇ 160

14. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Русские словари», 2001. 624 с.
15. Шуклин В. В. Русский мифологический словарь. Екатеринбург: Уральское изд-во, 2001. 384 с.

УДК 811.161

Ольга Ткач, Дар'я Єршова

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

НАЗВИ СЛОБОЖАНСЬКОГО ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ СКЛАДНИК ТЕКСТІВ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті досліджено назви одягу та взуття як одну з тематичних груп лексики сільського побуту, якою часто послуговується в прозових текстах Г. Ф. Квітка-Оснóв'яненко. Автор органічно й майстерно вводить у полотно прозового твору такі назви народної матеріальної культури, що створюють етнокультурне тло подій, які розгортаються, або відтворюють соціально-побутовий зріз української реальності історичного часу.

Ключові слова: етнокультурознавча лексика; загальні назви одягу; назви верхнього одягу та його частин; назви одягу, який носять під верхньою одежею; поясний одяг; назви спіднього одягу; назви чоловічих і жіночих головних уборів; назви прикрас як елементів традиційного жіночого вбрання.

Olga Tkach, Darja Jershova

NAMES OF CLOTHES AND FOOTWEAR AS AN ETHNOCULTURAL COMPONENT OF TEXTS OF H. F. KVITKA-OSNOVYANENKO

This article deals with the names of clothes and shoes as one of the thematic groups of the rural life vocabulary, which is often used in the prose texts of H. Kvitka-Osnovianenko. The author introduces organically and skillfully such names of folk material culture in his works that create an ethnic and cultural background of events or reproduce Ukrainian routine of that period.

Key words: ethnic and cultural vocabulary; common names of clothes; names of outerwear and its parts; names of the clothes worn under the outer garment; waist clothes; names of underwear; names of men's and women's hats; names of jewelry as elements of traditional women's clothing.

Г. Ф. Квітка-Оснóв'яненко відомий не тільки як засновник української прози, а і як побутописець, дослідник народного життя та етнограф. Зразки культури Слобожанщини першої третини ХІХ століття представляє вжита в текстах Г. Ф. Квітки-Оснóв'яненка лексика народного побуту різноманітних тематичних

груп: назви хатнього начиння, продуктів харчування, їжі, страв, напоїв, одягу та взуття, знарядь праці, ігор, розваг, обрядів, цитації весільних пісень та ін. Такі назви часто створюють тло подій, що розгортаються, або відтворюють соціально-побутовий зріз історичної реальності.

Художня спадщина Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, попри наявність поважної кількості досліджень різного плану — від ще найперших спостережень (О. Афанасьєв-Чужбинський, О. Бодянский, Є. Гребінка, М. Костомаров, П. Куліш) до історико-літературознавчих підходів в оцінці різних граней доробку митця (М. Сумцов, Д. Багалій, І. Франко, С. Єфремов, П. Петренко, В. Бойко, Д. Чижевський, В. Петров, М. Возняк, О. Білецький, Д. Чалий, О. Гончар, С. Зубков, Є. Вербицька, О. Борзенко, В. Трофименко, Я. Вільна, О. Ятищук) — потребує нині об'єктивної мовознавчої та українознавчої рецепції. Адже Г. Квітка-Основ'яненко послуговувався мовою як засобом вираження національно-культурних ціннісних орієнтацій, зміцнивши в прозі народний ґрунт літературної мови. Мовна особистість письменника була предметом спеціального дослідження О. Білих, Л. Венєвцевої, І. Гальчук, Л. Лисиченко, І. Матвіяса. Однак залишається малодослідженим народознавчий аспект творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю вивчення особливостей етнокультурознавчої лексики українських повістей Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, виокремлення в ній назв матеріальної культури українського народу, зокрема назв одягу та взуття, поширених на тогочасній Слобожанщині. Предмети одягу та взуття супроводжують людину від народження і до останньої миті її життя. Історичні умови, соціально-економічні та природно-кліматичні чинники мають певний вплив на елементи одягу й взуття, однак традиційний одяг зберігає свої давні риси.

Мета поданої статті — виявити етнокультурознавчий потенціал українських народних назвах одягу й взуття, репрезентованих у текстах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка як лексико-семантичний ресурс для створення українського народного колориту відповідної епохи.

Г.Ф. Квітки-Основ'яненко, змалювавши традиційне українське вбрання XVIII–XIX ст., унаочнено представив соціальну структуру тогочасного суспільства. Розкішний одяг заможних верств населення матеріально стверджував їхнє панівне становище в економічному та політичному житті тогочасної України. Письменник наголошував, що багатством костюма виділялася козацька старшина, заможне козацтво та українська знать. Значно простіше виглядав одяг бідніших селян, часто виконаний із грубого домотканого полотна й оздоблений невидливими матеріалами. Однак саме він вражав багатством народних прийомів і засобів декорування, художньою завершеністю, незвичайною вимогливістю.

Назви компонентів народного вбрання, ужиті в текстах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, можна розподілити за статтевою приналежністю й основним призначенням, залежно від того, яку частину тіла вони прикривають та яку утилітарно-захисну функцію виконують.

Назви одягу та взуття, ужиті в текстах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, можна розподілити за такими тематичними групами:

1. Загальні назви одягу (назви на позначення сукупності речей, якими покриває своє тіло людина): *одяг / одежа / одежина* (розмовне) / *одіяння* (розмовне); *убрання / шати / кармазин* (назви святкового одягу); *лахміття / лахманья* (розмовне) / *рам'я / шмаття* (розмовне) / *дранка* (розмовне) (назви старого одягу).

2. Назви верхнього одягу та його частин: *плащ/опанча* (застаріле), *ліберія, жупан, курта, шуба* (для заможних верств населення); *юпка, кожух, свита, свитина, сіряк/*

кирея (застаріле)/кобеняк (застаріле), сюртук/сурдут, гуня, корсет («верхній жіночий одяг — безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини» [ВТССУМ, с. 457]), кобка, або відлога (діалектне; «частина верхнього одягу для захисту голови в негоду; коли немає потреби, її відкидають за спину; каптур» [ВТССУМ, с. 132]), рукавиці; пояс, юпка.

Наприклад:

Була й одежа, неначе у якого міщанина; усе позбував, усе попропивав, звівся нінащо. Одним одна **свити́на**, а пояса і шапки **катма!** (Квітка-Основ'яненко; с. 406);

Про́кіп: Як чо́го? **Пояса** викупати. Хіба без **пояса** на сватанні бути?;

Ода́рка: ...Або ке **пояс** сюди, я тебе підперезу, як змолоду підперізувала. Ти був тогді такий бравий! Чи впа́м'ятку тобі, як колись раз, ще ти парубком був... (Квітка-Основ'яненко, с. 442);

Уля́на: Спаси́бі тобі, мій соко́лику, що так мене любиш, та й я ж не менш тебе. Нехай би за мене сватався не то що Стецько, та хоч би і сам хватальний, та давав би мені скільки разків намиста з дукатами, та справив би **баєву ю́пку** та **калама́йкову спі́дницю** з шовковою запаскою, то от же то богу, плюнула б йому межи очі, а пішла б за тебе... От же й лихо! Мати́ іде, ще буде мене лаяти, за́чим з тобою стою́ (Квітка-Основ'яненко, с. 436).

У прозових текстах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка назви одягу часто розрізняються не тільки за ознакою 'верхній чоловічий / жіночий одяг', а й за ознакою заможності, багатства, наприклад, *жупан, ліберія*.

Архаїчне з погляду сучасного мовця слово *ю́пка* в XIX ст. позначало верхній одяг, зокрема, жіночий — у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами, а чоловічий — короткополий каптан, пошитий у талію, зі складками і стоячим коміром [Грінченко, с. 531–532]. Письменник не вживав синонім *корсетка*.

3. Назви одягу, який носять під верхньою одежею, поясний одяг: *сукня / плаття* (шовкове), *стан* (кофта), *са́ета* (одяг з тонкого англійського сукна або оксамиту) [ВТССУМ, с. 1095]; *штани, шаровари, панчішки; запаска, плахта, фартух, спі́дниця, дерга, пояс / черес* (застаріле) / *кра́йка* (застаріле).

Наприклад:

Уля́на: Спаси́бі тобі, мій соко́лику, що так мене любиш, та й я ж не менш тебе. Нехай би за мене сватався не то що Стецько, та хоч би і сам хватальний, та давав би мені скільки разків намиста з дукатами, та справив би **баєву ю́пку** та **калама́йкову спі́дницю** з **шовковою запаскою**, то от же то богу, плюнула б йому межи очі, а пішла б за тебе... От же й лихо! Мати́ іде, ще буде мене лаяти, за́чим з тобою стою́ (Квітка-Основ'яненко, с. 436).

4. Назви спіднього одягу: *сорочка: сорочки з іванівського полотна...* (Квітка-Основ'яненко, с. 436).

Комплекти одягу Слобожанщини, представлені в текстах Г. Квітки-Основ'яненка мають в основі багато вишиту сорочку, плахту або запаску, кірсетку, пояс, чоботи або черевики, головний убір (шапка, платок).

5. Назви головних уборів:

а) чоловічих головних уборів: *ша́пка / кучма* (розмовне) — «висока бараняча шапка» [ВТССУМ, с. 476], *картуз, капелюх, бриль*. Наприклад:

Ода́рка: Ба́ч, п'яни́ці мо́ре по ко́ліно! Він зна́й своє́ товче́! Я то́бі кажу, на́що ти п'є́ш? Чи ма́ло ти худо́би про́пив? Бу́в ха́зяїн як ха́зяїн; бу́ли воли́ки, бу́ла й ко́рівка. Бу́ла й оде́жа, неначе́ у яко́го мі́щани́на; усе́ позбу́вав, усе́ попро́пивав, звівся́ ніна́що. Оди́м одна́ свити́на, а по́яса і **ша́пки** **катма!** (Квітка-Основ'яненко, с. 406);

Сте́цько: Е́ге! о́сь як уві́йде па́ні у ла́вку, у́ся та́ка цвяхова́на, як ма́к у по́лі. Бри́ль на́ ній... то́льки що́ ув о́город го́робців по́лохати... А да́лі і на́давали: х́то сукна́ на **ша́пку**, х́то по́яс,

хто ренського, хто хустку, та прохали, щоб ще прийшов... (Квітка-Основ'яненко, с. 433)

б) жіночих головних уборів: *хустка / хуста* (застаріле) / *хусточка / платок* (розмовне); *очіпок, вінок / вінець* (вінчальний вінок); *шапка*. Наприклад:

Уляна: Оттак, нащо? Лучиться чоловік, от у мене і *хустка*. Рушники є, *хустки* не було, тепер піде йому на *хустку*, а як вийду заміж, так буду сама пов'язуватись. Тепер вже така мода, що *очіпків* не носять, і на попадях не побачиш; не так, як ви усе у *очіпці*, по-старосвітськи (Квітка-Основ'яненко, с. 412–413);

Стецько: Що то, мабуть, гарно з *хусткою*? Чи знаєш що? Я ще зроду не женився. То-то,десь, гарно жонатому; що усі ж то, усі, куди оком закинеш, усі женються. Будеш же мені голоньку мити і голубити? (Квітка-Основ'яненко, с. 419);

Олексій: Як тільки здумаю, що Уляна чіпляє хустку оттому навіженому Стецькові, то мене так трясця і трусить. О! бач, який іде! (Квітка-Основ'яненко, с. 431);

Стецько: Еге! ось як увійде пані у лавку, уся така цвяхована, як мак у полі. Бриль на ній... тільки що ув огород горобців полохати, та шовкове рядно нап'ято, а скрізь так і світиться... (Смеється). Вже я, братику, надивився!.. От купець і подасть шовкової ганчірки шматок або *хусточку діряву*, що мені і на онучі її не треба, та і лупить грошики, скільки видно. А вона і хвалиться, що добро купила; а я бачу, та регочуть собі, та думаю собі: купила добро, що і на підтичку не годиться. Аж ось мене купець і здрів та і каже: чаво тебе, маладець, нада? А я кажу: я не молодець, а Стецько. Тут, знайш, скинулись по слову та і стали приятелі. Далі зібралось їх чимало: і старі, і молоді, і лисі, і підсліпуваті, і усякої масті. Регочуться з мене, а я з них регочуся та дещо вигадую. Далі заставили танцювати; як же я їм учистив гопака, так аж полягали регочучись. А далі і надавали: хто сукна на шапку, хто пояс, хто ренського, хто *хустку*, та прохали, щоб ще прийшов... (Квітка-Основ'яненко, с. 433);

Олексій: Ні, матусенько, се не морока, се правда святая, хоч перехрестись. Таке моє частя: мені досталася *хустка*, а урагу мому — гарбуз (Квітка-Основ'яненко, с. 450).

6. Назви прикрас як елементів традиційного жіночого костюма: *намисто / перла / коралі, перстені, дукати, сережки, стьожки, скиндички*. Наприклад:

Уляна: Ходила, мамо, на базар, поки до ранньої, та купила дещо. Ось *скиндячки* у коси, а оце шпалерів купила на голуби та на квітки. А оце, бач, так обіщалась: на ті гроші, що по п'ятинкам заробляла, так відкладала, та, зібравши, от і купила, платок. Бач, який? І не гарний, скажеш? Великий та модний, з квітками; тепер усюди такі на міщанках (Квітка-Основ'яненко, с. 412);

Уляна: Спасибі тобі, мій соколику, що так мене любиш, та й я ж не менш тебе. Нехай би за мене сватався не то що Стецько, та хоч би і сам хватальний, та давав би мені скільки разків *намиста з дукатами*, та справив би баєву юпку та каламайкову спідницю з шовковою запаскою, то от же то богу, плюнула б йому межи очі, а пішла б за тебе... От же й лихо! Мати іде, ще буде мене лаяти, зачім з тобою стою (Квітка-Основ'яненко, с. 436).

Серед назв традиційного українського взуття, що зафіксовані в прозових текстах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, можна виокремити такі: *чоботи* (червоні), *черевики* (червоні) / *сап'янці*; *постоли*. Наприклад:

Одарка: А кажи, куди було помандрував?

Прокіп: Та де тобі помандрував? Тільки хотів було йти до шевця, щоб *чобіт* залатав (Квітка-Основ'яненко, с. 405).

За частотністю вживань у прозових текстах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка серед згаданих вище назв взуття переважають червоні чоботи.

Як виявив аналіз текстів прозових творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, автор вільно оперує назвами національного одягу та прикрас (*скиндячка, стрічка, лента, намисто з червінцями, юпка, плахта, сорочка, хустка, запаска, каламайковий пояс, панчішки, черевички, шапка, смушок та ін.*), створюючи візуально колоритний образ української дівчини. Наприклад: *Ось скиндячки у коси ...А оце, бач ... платок. Бач, який? Скиндячки на головах усе по-харківськи положені; Тепер вже така мода, що очіпків не носять; сорочки з іванівського полотна та ін.* Г. Квітка-Основ'яненко розрізняв народнопопулярний зміст слів *стрічка, скиндячка* (7 та 26 слововживань відповідно у творах) та офіційно-книжний урбаністичний зміст слова *лента* 'ознака винагороди, на якій звичайно чіпляли медаль' (4 вживання).

Сьогодні такі назви одягу, як *очіпок, свита, плахта, юпка*, діалектні *скиндячка, серпанок, юпка, лента, серги* сприймаються як архаїзми, розмовна застаріла лексика.

Отже, заслуга Г. Квітки-Основ'яненка полягала в тому, що він зафіксував у прозових творах численні назви одягу та взуття, які відображають матеріальну, обрядову культуру слобожанського краю першої третини XIX століття і тому мають високий народознавчий потенціал. Назви одягу та взуття, представлені в текстах повістей письменника, дають інформацію про класове розшарування тогочасного населення, про естетичні смаки та вподобання слобожанців, указують на час і простір розповсюдження цих обов'язкових атрибутів народного вбрання, свідчать про їхнє щоденне призначення, що передбачало окрім суто практичного вжитку, ще й здійснення оберегової, обрядової та ритуальної функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. ВТССУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
2. Веневцева Л.В. Словник мови творів Г.Ф. Квітки Основ'яненка та його текстологічні засади. *Мовознавство*. 1976. № 1. С.46–50.
3. Грінченко Б.Д. Словник української мови: у 4-х томах. Репринт 1958 р. з оригіналу 1907 р. Т. IV. Р-Я. 564 с.
4. Данилюк Н.О. Культурологічна лексика сучасної української народної мови. *Дивослово*. 1999. № 8. С. 12–13.
5. Данилюк Н.О. Культурологічна лексика в сучасній українській мові та її лексикографічне опрацювання. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2004. Т. 34. С. 3–6.
6. Космеда Т.А. Проблема міжкультурної комунікації в тексті Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко / Харк. держ. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Х.: Видавець Прокопенко Г.Є., 2004. Вип. 11. Частина 1. С. 23–28.
7. П'яст Н.Й. Системна організація лексики на позначення матеріальної культури: Монографія. Вінниця: Універсум, 2006. 111 с.
8. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: у 3-х т. Харків: Вид-во ХДУ, 1979.
9. Ятищук О.В. Побут та звичаї українського народу в творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка / автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Львів., 2009. 18 с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. К.: Наукова думка, 1982. 514 с.